

Immanuel Wallerstein: Bir Düşünce İnsanı (1930- 2019)

31 Ağustos 2019’da kaybettiğimiz Immanuel Wallerstein’i (1930-2019) bir yandan düşünceleriyle, diğer yandan da düşünüş biçimiyle hatırlayabiliriz. Hâlâ bizimle birlikte olan, öğrenmeye ve kullanmaya devam ettiğimiz/edeceğimiz düşünceleri elbette önemli ve değerli. Fakat ben bu yazıda Wallerstein’in düşüncelerinden daha çok düşüncelerini mümkün kılan ve var eden düşünüş biçimi üzerine durmak istedim. Wallerstein’in büyük ölçüde göz ardı edildiğini düşündüğüm bu özelliğinden de çok şey öğrenebileceğimizi düşünüyorum. Belki en sonda söylemem gerekeni en başta söylersem: Geçmiş, şimdi ve gelecek üzerine Immanuel Wallerstein kadar ciddi düşünmüş çok az düşünür vardır.

Bu iddiamı gerekçelendirmeye başlarken, ilk önce “ciddi düşünmek”ten ne anladığımı açıklamam gerekiyor. Bundan, her şeyden önce ve her şeyden çok, düşünceden ve düşünüşten büyük bir haz duymayı; yaratıcı düşüncenin açıklayıcı, derinleştirici ve dönüştürücü gücüne inanmayı; kişinin hayatını düşünce etrafında örmesini ve yaratmasını; gündelik hayatının, arkadaşlıklarının, mesleğinin odağına düşünceyi koymasını; kısacası, düşünce hayatı sürmesini anlıyorum. Kâğıt üstünde okunduğunda bir sosyal bilimci için gayet normal gibi görünebilecek bu hayat tarzının, sosyal bilimcilere yakından bakıldığında gayet nadir bir hayat tarzı olduğunu görebiliriz. Düşünce hayatı sürmemek, yani hayatın odağına düşünceyi koymamak, yaratıcı düşünceyi engelleyen

ve sınırlandıran engellerin fark edilme ihtimalini de azaltıyor. Engellerin fark edilebilmesi, kişinin kendi hâlihazırdaki düşüncelerinin ne türden bireysel ve kolektif süreçler içinde oluşmuş olduğuna dair bir bilincin oluşmasıyla mümkün olabiliyor. Ayrıca düşünmeyi engelleyen faktörler sadece anaakım düşünceyi değil, muhalif düşünceyi de sınırlandırıyor. Bu engellerden bazıları şunlar olabilir: Sistemin kurumlarının ve bilgi/düşünce yapılarının çoğu zaman farkında olunmadan sistem-karşıtı düşünceleri/bilgileri de şekillendirmesi; sosyal bilimin farklı disiplinlere bölünmüş olması, disiplinlerin çıkar grupları halinde kurumsallaşması ve bu nedenle sistemin bütünsel bir analizinin yapılamaması; benimsenen düşüncelerin belli bir konfor sağlaması (başka bir deyişle dogmatiklik) ve konfor alanından olası bir çıkışın kaygı yaratması; farklı muhalif düşüncelere karşı ancak duygu düzeyinde anlaşılabilir (yani zor anlaşılabilen ve üzerine zor konuşulabilen) bir tepkisellik; ve belki bütün bunların sonucu olarak, gerçek düşünmenin büyük bir çaba gerektirmesi, çünkü bu çabanın hem sisteme/kurumlara/yapılara karşı hem de kişinin kendisine karşı yürütülmek zorunda olması.

Wallerstein'in düşünce hayatına baktığımda, bu türden engelleri görmeyi başararak gerçekten düşünebildiğini; bu düşünebilme becerisinin arkasında ise bir başka beceri olan eklektik olabilmenin, başka bir deyişle birbirinden çok farklı düşünür ve gruplardan öğrenebilme becerisinin yattığını düşünüyorum. Örneğin Wallerstein, kapitalizmin yapısal özellikleri ve çelişkileri hakkında daha iyi düşünmeyi sosyalist Marx'tan ve "kapitalizmin savunucuları arasında en sofistike olanı"¹ olarak tarif ettiği Joseph Schumpeter'dan; zaman üzerine daha iyi düşünmeyi de tarihçi Fernand Braudel ve fizikçi-kimyacı Ilya Prigogine'den öğrendi. Eklektiklik, düşünce dünyasında genellikle olumsuz bir sıfat olarak kullanılmasına rağmen, aslında kendi düşünce sistemini oluşturabilen yaratıcı düşünürlerin hepsinde olan bir özellik olarak karşımıza çıkıyor. Farklı fikir ve kavramları tutarlı, yeni, kendine özgü bir tarzda bir araya getirebilen eklektik düşünürler, kendilerini hiçbir düşünüre tümüyle bağlı ve sadık hissetmiyor. Wallerstein, belki de eklektik düşünürlerin en yaratıcılarından olan Karl Marx'a şöyle bakılması gerektiğini söyler: "Marx, modern düşünsel ve siyasal tarihte anıtsal bir kişidir. ... Bununla birlikte Marx, Marksist olmadığını söylediğinde kendisini ciddiye almalı, buna bir [şaka] gözüyle bakıp geçmemeliyiz. Marx, yandaşı olduğunu açıklamış pek çok kişinin bilmediği bir şeyi, kendisinin bir on dokuzuncu yüzyıl insanı olduğunu ve ufkunun kaçınılmaz bir biçimde bu toplumsal gerçeklikle sınırlandığını biliyordu. ... Bu nedenle, Marx'ın yazılarını anlamlı olabilecek tek biçimde –bildiği kadarını bilen bir kavga yoldaşının yazıları olarak– kullanalım."² Burada Marx örneğinden bahsetmesi Marx'a böyle bakmanın çok zor olmasıyla ilgilidir ve bu zorluk Marx'tan değil ortodoks Marksistlerden kaynaklanır. Yoksa Wallerstein sadece Marx'a değil,

önemmediği bütün düşünürlere böyle yaklaştı: Bazı şeyleri çok iyi görebilmiş ve düşünebilmiş, ama bazı şeyleri görememiş ve düşünememiş kişiler olarak.

Peki Wallerstein bu becerileri nasıl geliştirebildi? Temeller rastlantılarla atılmış olmalı: Dünyanın merkezi olmakta olan New York'ta doğması, düşünceyi modern dünyada belki de en çok ciddiye almış dini gelenek olan Yahudiliğin mensubu olması, çok iyi bir eğitim alması³ ve erken yaşta kazandığı yabancı dil bilgisi gibi. Bu temeller üzerinde inşa etmeye başladığı düşünce hayatı, Afrikanist olmaya karar verdiği doktora yıllarından başlayarak hep enternasyonal bir düşünce hayatıdır. Zamanının önemli bir bölümünü Afrika'da geçirdiği 1950'lerin ikinci yarısı ve 1960'lar, Afrika'da sömürgelerin ardı ardına bağımsızlıklarını kazandığı; yeni devletlerin ulus-devletleşmeye, kalkınmaya, Batı gibi olmaya çalıştığı iyimserlik yıllarıdır. Ancak, ulusal kurtuluş hareketlerinin devlet iktidarını ele geçişini ulusal kalkınmanın takip edeceğine dair bu iyimserlik havası, –kolonyal bağımlılık ve sömürü ilişkilerinin bağımsızlık döneminde neo-kolonyal biçimler olarak devam etmesi, sosyalist ve milliyetçi liderlerin hızla otoriterleşmesi, şovenleşmesi ve yer yer yozlaşması ile birlikte– çabuk dağılacaktır.

Wallerstein'in öğrenme becerisiyle ilgili bana ilginç gelen bir diğer nokta, eğer öğrendiği kişilerle aynı çağda yaşıyorsa, onlarla kişisel/entelektüel arkadaşlıklar kurmak ve kolektif bir düşünüş başlatmak için özel bir çaba sarf etmesidir. Örneğin Frantz Fanon ile 1960 yılında Gana'da tanışır, ulusal kurtuluş hareketlerinin potansiyelleri ve yeni yeni görünmeye başlanan sınırları üzerine onunla uzun sohbetler eder. Fanon bir yıl sonra yayımlanan, kan kanserinden ölmeden önce hızla bitirdiği *Yeryüzünün Lanetlileri* kitabında bu vaatleri ve tehlikeleri analiz edecektir. Wallerstein, Washington'da ölüm döşeginde ziyaret ettiği Fanon'un kendisine, ama bizzat kendisini hedef almadan, Amerikalıların diyalog değil monolog yaptığını söylediğini hatırlar.⁴ Wallerstein Fanon'dan çok şey öğrendiğini hep söyledi, ama ne öğrendiği en azından benim için tam olarak açık değil. Irkçılık, anti-kolonyal şiddet, proletarya dışındaki toplumsal grupların (örneğin lümpen proletarya) devrimci potansiyeli, ulusal kurtuluş hareketlerinin yozlaşması gibi konular üzerine düşünmeye çalışırken elbette öğrendi. Fakat ben, Washington'daki karşılaşmalarından kalma hatıraya belli bir zorlamayla retrospektif bir anlam da yüklersem, Fanon'dan her şeyden önce dinlemeyi öğrendiğini düşünüyorum: Siyahların, sömürgeleştirilmişlerin, ezilenlerin, mülksüzlerin söylediklerini dinlemek, seslerini duymak ve bunları ciddiye almak. Avrupa-merkezci bir dünyada bunu yapabilmek hiç de kolay olmayabilir. Nitekim sayısız Batılı düşünür bu sesleri dinlemeyi öğrenememiş gibidir çünkü zaten her şeyi en iyi kendilerinin bildiğine dair çok derinlere işlemiş bir inançları vardır. Wallerstein istisnalardan biri olur ve en çok Fanon'la olan entelektüel ve kişisel bağında cisimleşen bu diyalogu küresel Güney'in başka isimleriyle de ömrünün sonuna kadar sürdürür.

Wallerstein 1960'larda, ulusal kalkınma ve modernleşme hedeflerinin bizzat kapitalist/liberal jeokültürün teşvik ettiği hayaller olduğunu görmeye başlar. Doğu'nun ve Güney'in yoksul ülkelerinin Batı gibi olması, Batı'yı yakalaması mümkün değildir, çünkü kapitalizm bizzat merkez ve çevre ülkeler arasındaki eşitsiz gelişimi yaratan, sürdüren ve bu eşitsizlik olmadan yaşaması mümkün olmayan küresel bir sistemdir. Wallerstein hem bizzat kendi gözleriyle gördüklerinden hem de Raúl Prebisch, Andre Gunder Frank, Samir Amin ve Arghiri Emmanuel gibi sosyal bilimcilerden merkez/çevre eşitsizliği, eşitsiz mübadele, az gelişmişliğin gelişimi gibi olgular üzerine dünya ölçeğinde düşünmek gerektiğini öğrenir.

Yine aynı dönemlerde, Fransız tarihçi Braudel'den bir sosyal gerçekliği analiz etmek için gerekli olan doğru analiz birimini saptamanın önemi üzerine düşünmeyi öğrenir. Braudel, tarihsel bir olguyu incelerken zamansal analiz birimi anlamında üç temel zamansallık öneriyordu: Uzun zaman, döngüsel zaman ve olayların zamanı. Braudel'e göre tarihçiler tıpkı gazeteciler gibi genelde üçüncü zaman tipiyle ilgilenirdi. Oysa bu zaman tipi toz gibiydi, hem uçuşuyor hem de analistin gözüne kaçarak görmesini engelliyordu. Tarihsel açıdan asıl açıklayıcı olan ise, değişimin çok yavaş gerçekleştiği uzun (yapısal) zaman ve uzun zamanın içindeki döngülerdi (salınımlar). Braudel mekânsal analiz birimi anlamında ise, yine toplumsal ve siyasal olguları anlamak için devletler ya da imparatorluklardan ziyade bu siyasal yapıları kapsayan dünya-ekonomilerine bakmak gerektiğini düşünüyor ve bunun nasıl yapılacağını Akdeniz üzerine olan devasa kitabında gösteriyordu. Braudel ve mensubu olduğu Annales tarih ekolü bir önemli şey daha yapıyordu: Sosyal bilimlerdeki duvarları yıkmak ve böylece incelenen olgunun bütünsel bir analizini yapabilmek.

Wallerstein sadece düşünürlerden değil, sistem-karşıtı hareketlerden de hep çok şey öğrendi ve bunu sadece dışarıdan bir gözlemci olarak değil, hareketlerin parçası olarak yaptı. Örneğin, 1968'de öğrenci hareketlerinin dünyada en aktif ve güçlü olduğu kampüslerden biri olan Columbia Üniversitesi'nin bir öğretim üyesi olarak, "olaylar"ın başlamasından itibaren harekete destek verdi, desteğin de ötesinde kendisini devrimin içinde buldu.⁵ Wallerstein'e göre 1968, birbirleriyle ilgili dört temel şey başararak bir dünya devrimi olmuştur: a) Kapitalist-emperyalist sistemle birlikte reel-sosyalizm, sosyal-demokrasi ve ulusal kurtuluş hareketleri gibi varolan sistem-karşıtı hareketleri de, yozlaşmışlıkları, sistemle girdikleri suç ortaklıkları, ezilen çeşitli grupları ihmal ettikleri gibi nedenlerden ötürü radikal bir eleştiriye tabii tutmak; b) daha önceleri ihmal edilen ve devrim ertesine ertelenen ırkçılık, cinsiyetçilik ve ekolojik yıkım gibi meseleleri birincil meseleler olarak sahneye çıkarmak; c) gerçek bir ilerleme için devlet iktidarını ele geçirmenin şart olduğu (ister devrimle ister seçimle) inancını sorgulamak ve

böylece liberalizmin temellerini sarsmak; d) ve ilerlemenin birbirini takip eden tarihsel aşamalar halinde gerçekleştiğine dair inancı yıkarak ilerlemenin kesin olmadığını, örneğin kapitalizmin önceki sistemlere karşı bir ilerlemeyi temsil etmediğini, dolayısıyla sosyalizmin de ilerici olabilmesi için daha iyi düşünmesi gerektiğini ortaya koymak.

Wallerstein 1960'larda öğrendiklerini 1970'lerin başlarında sentezleyerek sistematik bir yaklaşım haline getirdi⁶ ve kapitalizmin bir dünya-sistemi olarak ortaya çıkışını, gelişimini, yapısal nitelik ve gerilimlerini analiz ettiği *Modern Dünya-Sistemi* kitabının ilk cildini 1974'de yayımladı. Wallerstein, Karl Polanyi'nin karşılıklılık/takas (*reciprocity*), yeniden dağıtım ve pazar ekonomileri ayrımını alarak, bunları sırasıyla üç temel toplumsal sistem ve analiz birimi olarak kavramsallaştırıyordu: mini-sistemler, dünya-imparatorlukları ve dünya-ekonomileri. Kapitalist dünya-sisteminin ayırt edici özelliği, sınırsız sermaye birikimini birincil öncelik yapan ilk dünya-ekonomisi olması, bu öncelik için gerekli olan kurumları oluşturabilmesi, başka öncelikleri olan dünya-imparatorluğu kurma çabalarını engelleyebilmesi ve zamanla başta eski dünya-imparatorlukları olmak üzere bütün yeryüzüne yayılabilişiydi. Fakat kapitalist dünya-sisteminin egemen (merkez) ideolojisi olan liberalizmin etkisiyle kurumsallaşan sosyal bilimler, bizzat bu dünya-sisteminin analiz edilebilmesini de engelliyordu. Modern toplumsal yapı kompartımanlara bölünmüş ve her bir kompartıman için ayrı bir sosyal bilim görevlendirilmişti: Geçmiş için tarih, devlet için siyaset bilimi, toplum için sosyoloji ve piyasa için ekonomi. "Pre-modern" toplumsal sistemleri analiz etmek içinse iki sosyal bilim görevlendirildi: Uygarlaşmış ama uygarlık içinde donup kalmış, yani değişemeyen ve ilerleyemeyen Doğu imparatorlukları için oryantalizm ve ilkel topluluklar (kabileler) için antropoloji.⁷ İşte Wallerstein 1970'lerin başından itibaren bu bölünmeye karşı çeşitli biçimlerde mücadele etmeye başladı ve disiplinler-arası bir yaklaşım değil, tek bir tarihsel sosyal bilim (*historical social science*) disiplini geliştirmeye çalıştı. 1974'de şöyle diyordu: "Toplumsal sistemlerin analizi için çok-disiplinli bir yaklaşım değil, tek-disiplinli bir yaklaşım çağrısı yapıyorum. Umuyorum ki bu kitabın temel içeriği bu ifadeden ne anladığımı ve onu ne kadar ciddiye aldığımı gösterecektir."⁸

Yazdıklarına ilave olarak, Wallerstein'in düşüncüyü ve kendi düşüncelerini ne kadar ciddiye aldığını gösteren önemli bir örnek kurumsal alandan verilebilir. Çok daha prestijli bir üniversitede rahatça çalışabilecekken, 1976'dan itibaren Binghamton Üniversitesi'nde yakın arkadaşı Terence K. Hopkins'le birlikte *kendilerine ait bir sosyoloji bölümü* (alternatif, muhalif, demokratik, tek-disiplinli) inşa etmeyi tercih ederler.⁹ Wallerstein, aynı üniversitede aynı yıl kurdukları Fernand Braudel Merkezi'nin de müdürlüğünü yürütmeye başlar. Bu iki kardeş kurumda (bölüm ve merkez) dünyanın pek çok yerinden gelen entelektüeller,

aktivistler ve doktora öğrencileri –bireysel ve kolektif olarak– kapitalist dünya-sisteminin çeşitli boyutlarını ve farklı bölgelerde aldığı çeşitli biçimleri incelerler. Binghamton’daki araştırma gündemi, Wallerstein’in liberal sosyal bilimler ortodoksisine karşı büyük direniş veya protesto perspektifleri olarak gördüğü Marksizm ve *Annales* başta olmak üzere,¹⁰ Siyah hareketleri ve feminizm gibi toplumsal hareketlerden de etkilenmiştir. Merkez ve bölümün dünya-sistemleri analiziyle şekillen özellikle ilk yirmi yılı, düşünsel üretkenliğiyle ve katılımcıların bu düşünsel direniş hareketinin parçası olmaktan dolayı deneyimledikleri coşkuyla ünlüdür.¹¹

Wallerstein’in etkisi en çok olmuş eseri kapitalist dünya-sisteminin uzun tarihini incelediği dört ciltlik *Modern Dünya-Sistem*’dir, fakat kendisi bu tarihsel çabaya paralel olarak “şimdiki zaman” üzerine düşünmeyi de hiç bırakmadı. Ne var ki, şimdiki zaman asla sadece “şimdi” değildir; yapısal zaman içinde ve yapısal zaman içindeki döngülerin (hegemonya döngüleri ve Kondratief dalgaları) içinde belli bir âna tekabül eder. Örneğin Wallerstein’e göre, bir süredir içinden geçtiğimiz şimdiki zamanlarda ABD hegemonyasının gerileyişine, ama bundan daha önemlisi kapitalist dünya-sisteminin yapısal zamanının sonuna, yani bir tarihsel sistem olarak ölümüne tanık oluyoruz. Bu bağlamda, 1990’ların başlarında Doğu Bloku’nun çöküşünden hemen sonra, liberaller sevinç sosyalistler karamsarlık içindeyken, Wallerstein’in 1991’de çökenin sosyalizm değil liberalizm olduğunu iddia etmesi¹² ve bugünden geriye bakıldığında –bana göre– haklı çıkması düşüncelerindeki şaşırtıcı isabetle, bu isabet ise düşünceyi ciddiye almasıyla açıklanabilir. Wallerstein’e göre, 1968 dünya devrimi liberal jeokültürü temelden sarsmıştı, fakat binanın hâlâ ayakta olması temellerindeki derin çatlakların –hem liberaller hem sosyalistler tarafından– fark edilmesini engelliyordu. Ta ki, büyük ölçüde sahteleşmiş bir sistem-karşıtlığı yürüten reel-sosyalizmin 1991’deki çöküşü, liberalizmin 1968’de başlayan meşruiyet kaybına son çiviye çakana dek. Wallerstein böyle düşündüğü için 1990’lı yıllarda karamsarlığa kapılmadı ve yeni ortaya çıkan Zapatista, küreselleşme-karşıtlığı ve Dünya Sosyal Forumu gibi sistem-karşıtı hareketleri çok önemsendi, onlarla iletişimini hep sürdürdü.

Wallerstein’e göre şimdi (önümüzdeki birkaç on yıl içinde), yeni bir tarihsel sisteme geçiş çağında, normal şartlarda olmayan türden tarihsel bir fırsatla karşı karşıyayız. Özellikle de gerçek sistem-karşıtlığının bir bakıma yeniden doğduğu 1968’den sonra. Wallerstein, Hopkins ve Giovanni Arrighi, 1848’e 1789’un aşılması ve 1917’in provası; 1968’e ise 1917’in aşılması olarak bakıyorlar ve şu soruyu soruyorlardı: “Peki 1968 neyin provasıydı?”¹³ Sorunun cevabı, başka bir tarihsel sisteme geçişin provası olmalıdır. Ne var ki, geçişin sonucu (ilerleme mi gerileme mi?) asla kesin değildir. Başka bir deyişle kapitalist dünya-sisteminin

yerini daha kötü bir sistem (ya da sistemler) de alabilir daha iyi bir sistem de. Wallerstein'in Prigogine'den öğrenerek geliştirdiği düşüncelerine göre, yapısal zamanın görece öngörülebilir akışının aksine, geçiş zamanında kesinlikler yoktur; belirsizlikler ve kaos hüküm sürer. Kaotik zamanlarda, yolun çatallandığı zamanlarda, bireysel/kolektif faillikler ve ahlaki seçimler hiç olmadığı kadar önem kazanabilir. Fakat Wallerstein'e göre doğru zamanlarda doğru eylemlerde bulunabilmek için hazırlıklı olmak;¹⁴ hazırlıklı olmak için de –hem geçmişe hem geleceğe yönelik olarak ve eş zamanlı olarak– kısa, orta ve uzun vadeli düşünmeyi bilmek gerekir.¹⁵

Wallerstein yaklaşık atmış yıl boyunca bu beceriyi geliştirmeye, geliştirdikçe de dünya soluna yaymaya çalıştı.¹⁶ Bunu hem dünyayı anlamak hem de onu değiştirmek için yaptı. Entelektüellik nosyonu hakkında yaptığı şu tanımlı ciddiye aldı ve buna uygun bir düşünce hayatı yaşadı: “Entelektüel zorunlu olarak üç düzeyde iş görür: Bir analizci olarak hakikat arayışındadır, ahlaklı bir kişi olarak iyi ve güzel olanın arayışındadır, siyasi bir kişi olarak ise doğru olanı, iyi ve güzel olan ile birleştirme uğraşındadır.”¹⁷

Barış Ünlü

Sonnotlar

¹ Immanuel Wallerstein, *The Capitalist World-Economy*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), s. 149.

² Immanuel Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, çev. Necmiye Alpay, (İstanbul: Metis Yayınları, 1996), s. 9. Wallerstein, kendi anlatımıyla, aşamalar halinde ilerlemeye inanan Marx'tan değil, “tarihi karmaşık ve dolambaçlı gören; bu nedenle de kapitalizmi tarihsel bir sistem olarak eleştiren Marx”tan öğrendiğini söyler: Immanuel Wallerstein, “Marx ve Tarih: Kutuplaşma”, E. Balibar ve I. Wallerstein, *İrk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler*, çev. Nazlı Ökten, (İstanbul: Metis Yayınları, 2000), s. 160.

³ Örneğin Columbia Üniversitesi'nde Paul Tillich, C. Wright Mills ve Daniel Bell gibi profesörlerin öğrencisi olmuştu. Wallerstein'in entelektüel serüveninin ve etkilendiği düşünürlerin kendisi tarafından yazılmış kısa bir anlatısı için bkz. Bkz. Immanuel Wallerstein, *The Essential Wallerstein*, (New York, The New Press, 2000), s. xi-xxii.

⁴ Immanuel Wallerstein, “Reading Fanon in the 21st Century”, *New Left Review*, n. 57 (Mayıs-Haziran, 2009), s. 118; Wallerstein, *The Capitalist World-Economy*, s. 250.

⁵ Wallerstein'in Afrika'daki ulusal kurtuluş hareketlerinin ve ABD'deki öğrenci hareketlerinin temel teorik ve politik metinlerini tarayıp derlemesi, sistem-karşıtı

hareketlerden öğrenmeyi ne kadar ciddiye aldığına dair bir örnek olarak görülebilir. Bkz. Immanuel Wallerstein ve Paul Starr, *The University Crisis Reader*, 2 Cilt, (New York: Random House, 1971); Aquino de Bragança ve Immanuel Wallerstein, *The African Liberation Reader*, 3 Cilt, (Londra: Zed Press, 1982).

⁶ Wallerstein'in üniversite ve öğrenci hareketleri üzerine yazdığı ve 1969'da yayımladığı kitabından, henüz dünya-sistemleri analizini geliştirmeye başlamamış olduğunu anlayabiliyoruz. Bkz. Immanuel Wallerstein, *University in Turmoil: The Politics of Change*, (New York: Atheneum, 1969).

⁷ Sosyal bilimlerin gelişimini ve bunun liberalizmle ilişkisini en kapsamlı olarak dördüncü ve son ciltte inceler: Immanuel Wallerstein, *The Modern-World System, c. IV: Centrist Liberalism Triumphant, 1789-1914*, (Berkeley: University of California Press, 2011).

⁸ Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System, c. I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, (San Diego: Academic Press, 1974), s. 11.

⁹ Wallerstein, kendisinin aksine fazla yazmamış olan bu en yakın arkadaşına entelektüel ve kişisel olarak çok şey borçlu olduğunu çeşitli vesilelerle, örneğin iki kitabını (*The Modern World-System*'in birinci cildini ve *The Essential Wallerstein*'i) ona ithaf ederek gösterir. Dünya-sistemleri analizinin gelişimini ve temel kavramlarını inceledikleri ortak bir çalışmaları için bkz. Terence K. Hopkins ve Immanuel Wallerstein, *World-Systems Analysis: Theory and Methodology*, (Beverly Hills: Sage Publications, 1982).

¹⁰ Wallerstein, Fernand Braudel Merkezi'nin dergisi *Review*'in ilk sayılarında önlerindeki kolektif düşünsel görevi kısaca ortaya koyar ve yolda önlere çıkabilecek çeşitli tehlikelerin (örneğin sistemin kendilerini ödüllendirerek içermesi, yani yavaşça yok etmesi) uyarısını yapar. Bkz. Immanuel Wallerstein, "The Tasks of Historical Social Science: An Editorial", *Review*, v. I, n. 1 (Yaz, 1977), s. 3-7; Immanuel Wallerstein, "Annales as Resistance", *Review*, v. I, n. 3/4 (Kış-Bahar, 1978), s. 5-7.

¹¹ Hopkins ve Wallerstein'in yaratmış olduğu bu entelektüel atmosferi, özellikle Hopkins'in katkısına odaklanarak anlatan bir yazı için bkz. Mohammad H. Tamdgidi, "The Utopistics of Terence K. Hopkins, Twenty Years Later: A Postscript", (<https://www.okcir.com/the-utopistics-of-terence-k-hopkins-twenty-years-later-a-postscript/> erişim tarihi: 22.09.2019)

¹² Immanuel Wallerstein, *Liberalizmden Sonra*, çev. Erol Öz, (İstanbul: Metis Yayınları, 1998).

¹³ G. Arrighi, T. Hopkins ve I. Wallerstein, *Sistem Karşıtı Hareketler*, çev. C. Kanat, B. Somay, S. Sökmen, (İstanbul: Metis Yayınları, 1995), s. 97.

¹⁴ Wallerstein'in sık sık yaptığı bir uyarıya göre, hazır olmak gerektiği gibi kapitalizmin çökeceğini bilen bazı sağ siyasetlere karşı da uyanık olmak gerekir, özellikle de "hiçbir şeyin değişmemesi için her şeyi değiştirme" stratejisine (di Lampedusa stratejisi) karşı.

¹⁵ Wallerstein, ütopyaların yeryüzünde hiçbir zaman var olmamış/olmayacak cennet tasarımları olduklarını ve bu hayaller gerçekleşmediğinde doğal olarak büyük hayal kırıklığına yol açtıklarını düşünüyordu. Kendisinin –ütopya ve politika sözcüklerinden türeterek– icat ettiği ütopistik terimi ise, mükemmel olmayan ama daha iyi ve olası olan alternatif tarihsel sistemler üzerine düşünebilme becerisini anlatır. Ütopistik bilimden, ahlaktan ve siyasetten öğrendiklerimizi sentezleyip gelecek için yaratıcı bir düşünceye dönüştürme faaliyetidir. Ahlaki ve politik seçimlerin özellikle hayati olduğu geçiş zamanında, yani şimdi, ütopistik de hayati bir önemedir. Bkz. Immanuel Wallerstein, *Utopistics: Or the Historical Choices of the Twenty-First Century*, (New York: The New Press, 1998), s. 1-3.

¹⁶ Bu yayma çabasının sayısız örneği vardır. *Verso*'nun, Wallerstein'in ölümünden hemen sonra Fransızcadan İngilizceye çevirdiği bir örnek için bkz. Immanuel Wallerstein, "The Global Left: Past, Present, and Future", (<https://www.versobooks.com/blogs/4429-the-global-left-past-present-and-future> erişim tarihi: 23.09.2019).

¹⁷ Immanuel Wallerstein, *Avrupa Evrenselciliği: Gücün Retoriği*, çev. Aziz Ufuk Kılıç, (İstanbul: bgst Yayınları, 2010), s. 91.

